

מבוא

מטה-רטוריקה אוראלית היא התייחסות מפורשת של נואם, במסגרת נאום מושמע או מיועד להשמעה, לסוגיות רטוריות ולגורמים רטוריים כמו הקהל, הנואם עצמו ונאומים שלו ושל יריביו. במחקר זה מוצגות דוגמאות לאמירות מטה-רטוריות של נואמים שנכללים בקאנון הקלאסי – אנטיפון, אנדוקידס, ליסיאס, איסאיוס, איסוקראטס, דמוסתנס, אייסכינס, ליקורגוס, דינארכוס והיפרידס – ונאומים שמופיעים ב"היסטוריה" של תוקידידס. חיבור זה דן בשתי שאלות מחקר מרכזיות:

1. מהי התרומה של המטה-רטוריקה האוראלית לחשיבה הרטורית באתונה הקלאסית?
2. מהי תרומת האמירות המטה-רטוריות לאפקטיביות של הנאומים? התשובות לשאלות אלה מבוססות על ניתוח דוגמאות של אמירות מטה-רטוריות של הנואמים השונים. אחת ממטרות המחקר היא להציג את הערך המוסף שיש לאמירות המטה-רטוריות של נואמים מאתונה הקלאסית בהשוואה ל"רטוריקה" של אריסטו או "הרטוריקה לאלכסנדר" של אנקסימנס מלאמפסאקוס, שנכתבו במחצית השנייה של המאה הרביעית.

התייחסויות לקהל

מהאמירות שבהן נואמים מתייחסים לקהל ניתן ללמוד על ציפיותיהם ממנו בתחומים הבאים: נואמים מתארים את כוחו של הקהל והשפעתו על הנואמים ועל התנהגותם; הם מצביעים על הצורך להקשיב בפתיחות ובהגינות; הקהל מצופה להחליט אחרי בירור של אפשרויות; נואמים מבקרים את הקהל על שיפוט לקוי וחוסר יכולת לזהות שקרנים; הם גם מבקרים את נטיית הקהל לשמוע דברי חנופה, דברים מענגים והשמצות; יש תיאורים של התנהגות לא נאותה של הקהל. באמירות מסוימות נואמים מכירים ביכולתו של הקהל או חלקים ממנו לנהוג בתבונה.

על פי אמירות אלה ניתן ללמוד על ההשקפות שיש לנואמים על הקהל. ראשית, הקהל הוא גורם שממלא תפקיד מרכזי בסיטואציה הרטורית. שנית, קהל אינו רק מושפע על ידי נואמים, אלא הוא גם גורם שמעצב את התנהגותם. שלישית, השמעת הביקורת מלווה במתן עצות כיצד ניתן לשפר את ההתנהגות. בכך האמירות המטה-רטוריות מצביעות על החשיבות שיש להדרכת הקהל למלא את תפקידו. הדרכת הקהל נעשית בנאומים בשני מישורים: ראשית, מתן הנחיות מעשיות. למשל, נואמים מציגים דרכים לזהוי שקרים ותחבולות. שנית, מתן מידע על חוקים רטוריים. היבטים אלה לא זוכים למקום בולט בחיבורים הכתובים של אריסטו ושל אנקסימנס מלאמפסאקוס.

בהנחה שנואמים מעוניינים לקבל את תמיכת הקהל, השמעת אמירות ביקורתיות כלפי קהל בעייתית, שכן הן עלולות לעורר כעס והתנגדות ולפגוע באפקטיביות השכנוע. מצד שני, השמעת האמירות הללו על ידי נואמים מיומנים מוכיחה שהם חשבו שהערות אלה אינן מזיקות. הסבר אפשרי לפתרון בעיה זו הוא

שהביקורת מבוססת על קריטריונים שהיו מקובלים גם על הקהל האתונאי, ולכן נחשבו להוגנות, ושביקורת גלויה נחשבה כלגיטימית בתרבות הדיון באתונה.

אפיונים עצמיים

מאפיונים עצמיים של נואמים על עצמם ועל דבריהם ניתן ללמוד על השקפות של נואמים ושל הקהל על תכונות רטוריות רצויות של "האישיות הרטורית" והאיכויות הנדרשות מנואמים. באפיונים עצמיים אישיים עולות תכונות כמו יושרה המתבטאת בדיבור גלוי ובמחויבות לגבות מילים במעשים, צניעות, שמירה על כבוד והימנעות מדיבור בלשון גסה. נואמים מדגישים גם את כישוריהם הרטוריים שמתבטאים בהקפדה על כללים הנדרשים מסוגת הנאום, רהיטות ומיומנות רטורית, שיטתיות או סדר. באפיון דבריהם מודגשות תקפותם ואמיתותם, חשיבותם, תועלתם, התאמתם לנסיבות וצורת ניסוחם בתמציתיות ובפשטות. האישיות המוסרית של נואמים זוכה להתייחסות מעמיקה ב"רטוריקה" של אריסטו. האמירות המטה-רטוריות מחדדות את התכונות שחשובות לנואם. למשל, אומץ ומתינות הם מרכיבים חשובים בסגולה הטובה (ἀρετή) בכלל, והאמירות המטה-רטוריות מצביעות על אומץ לדבר בגלוי או נקיטת לשון נקיה כתכונות הנדרשות במיוחד מנואמים. גם הקריטריונים להערכת דברי נואמים נדונים בהרחבה בחיבורים הכתובים. מצד שני, אריסטו ואנקסימנס מלאמפסאקוס לא מדגישים את הצורך לשלב בתוך נאומים הערכות עצמיות על פי קריטריונים אלה. שילוב זה מעיד על ההכרה של נואמים בתרומה של אפיונים עצמיים לחיזוק העמדה שלהם בעימותים מול יריבים ועל הלגיטימיות שיש לאפיונים כאלה בתחרות הרטורית.

שיתוף הקהל

נואמים חושפים בפני הקהל מניעים, כוונות ומטרות. הם מציגים שיקולים להכליל או להשמיט תכנים. הם משתפים את הקהל ברגשות שהם חשים בסיטואציה הרטורית ובקשיים בהם הם מתמודדים. אמירות מטה-רטוריות מתייחסות גם לשאלות מתודיות: צורת התחלת הנאום, ציון סיום הנאום או קטע בנאום, מידת הפרוט של העובדות, שימוש בדוגמאות, העקרונות לבניית הנאום סדר הדברים וצורת ניסוחם, כגון הצגת הדברים כך שיעוררו קשב וניתן יהיה לעקוב אחריהם.

אמירות מטה-רטוריות שיתופיות מצביעות על חיפוש דרך ליצור קשר חיובי עם הקהל. ראשית, הן מעוררות אצל הקהל הזדהות עם הנאום ואמפתיה כלפיו. בעוד שבמערך הפיזי של בית המשפט או האסיפה נואם ניצב מול הקהל ומול יריבו, אמירות שיתופיות יוצרות מערך פסיכולוגי בו הקהל מתייצב לכאורה לצדו של הנאום. שיתוף בשאלות מתודיות, כולל הצגת שיקולים והתלבטויות על עריכת הדברים או ניסוחם, הופכים את הקהל לשותף לכאורה במלאכת יצירת הנאום. אמירות שיתופיות שמנוסחות בגוף ראשון מקבלות כוח "מהפריבילגיה של הגוף הראשון", כלומר הנטייה של הקהל להאמין למי שמדבר על עולמו הפנימי. גם היבטים אלה לא מודגשים בחיבורים הכתובים בני התקופה.

משוב על נואמים אחרים

בדרך כלל המשוב שנואמים נותנים ליריבים הוא תמונת ראי של האפיונים העצמיים החיוביים. עיון באמירות המטה-רטוריות שבהן נואמים מבקרים את יריביהם מבליט את התופעה של הרטוריקה של האנטי-רטוריקה: למשל, האשמות בשקרים עלולות ליצור אפקט הילה ולהציג את אמנות הנאום כולה כמטעה ושקרית. האשמה של יריב על כך שהוא מחקה את דוברי האמת, אך למעשה משקר, מונעת אפילו אפשרות להציע דרך מושכלת להבחין בין רטוריקה "חיובית" לרטוריקה "שלילית", שכן לא אפשרי להבחין בין מי שמחקה את דובר האמת לבין דובר אמת. כל דובר עלול להיחשד כשקרן. הנואמים עצמם לא מתייחסים לאפשרות שביקורתם תיצור אפקט בומרנג ותופנה כלפיהם וכלפי אומנותם. גם נושא זה לא נדון בחיבורים הכתובים.

סוגיות רטוריות

נואמים משלבים בנאומים דיונים קצרים במספר סוגיות רטוריות. דיונים מקיפים ושיטתיים אינם מתאימים למסגרת של נאום מושמע. עם זאת, שילוב האמירות המטה-רטוריות הללו בנאומים מושמעים מראה, שדיון בסוגיות רטוריות מופשטות היה מקובל בקרב הקהל האתונאי.

אמירות על הטופוס "**דיבורים ומעשים**" מלמדות על חשיבות הדיבורים בצד המעשים בתרבות האתונאית, ועל גיבוי דיבורים במעשים כעקרון חשוב להערכת נואמים.

אמירות על **כוח הדיבור** מציגות גורמים רציונליים, רגשיים ומאגיים, שבאמצעותם הדיבור הוא כוח שאי אפשר לעמוד בפניו. נואמים מתארים את הדיבור כגורם מרכזי בבניית הציביליזציה האנושית וניהולה. אמירות אלה עשויות לסייע לנואמים לקדם את מעמדם כמורים וכפוליטיקאים בגלל שליטתם באמצעי שכנוע רב עוצמה. מצד שני, נואמים מתארים גם גורמים שמגבילים את כוח הדיבור.

הרטוריקה של האנטי-רטוריקה עולה גם בהתייחסויות של נואמים **למעמד הנואמים באתונה**. נואמים מוצגים כמעדיפים אינטרסים אישיים על התועלת לציבור. רהיטות הדיבור מעוררת חשד שהנאום מטעה ומנסה לפעול בניגוד לחוקים. איסוקראטס דן בסוגיה של **לימוד הרטוריקה** ומדגיש את החשיבות של החינוך המוסרי ותרומת הלימוד של אמנות הנאום לפיתוח האישיות של הלומד. מהעיסוק של נואמים בסוגיית **הסוגות הרטוריות** ניתן ללמוד שהיו כללים ייחודיים לכל סוגה ושההקפדה על כללים אלה הייתה סימן הכר של נאום מיומן. בסוגיית **כתיבת נאומים** נואמים מגלים מודעות להבדלים בין השמעה לבין כתיבה של נואמים והצורך להשתמש בהם בהתאם לתוכן הנאום. באמירות מטה-רטוריות ניתן למצוא גם דיון של נואמים בסוגיית הזיקה של **רטוריקה לאמת**. נואמים מציגים קשיים להעלות טיעונים תקפים ובהבדלים בין הוכחות שמבוססות על עובדות לבין הוכחות שמבוססות על הערכת סבירויות.

חוץ מסוגיית **הרטוריקה והאמת** הסוגיות שתוארו אינן זוכות למקום בולט בחיבורים הכתובים. חיבורים אלה מתמקדים בנעשה בתוך הסיטואציה הרטורית ולא בסביבתה ובהשפעת הסביבה עליה. חלק מהסוגיות נדונות על ידי אריסטו במסגרת חיבורים אחרים, ולא "ברטוריקה". העיסוק של נואמים בסוגיות אלה מראה,

שיש להן זיקה לנעשה בתוך הסיטואציה הרטורית בה הם פועלים, למרות שהן נראות מופשטות או שייכות לדיסציפלינות אחרות כמו אתיקה או פוליטיקה.

האפקטיביות של אמירות מטה-רטוריות

אמירות מטה-רטוריות הן מרכיב באמנות השכנוע וסביר להניח שנואמים מאמינים שהן מחזקות את האפקטיביות של הנאום. לדוגמה, אפיונים עצמיים ואמירות שיתופיות יוצרים אהדה ואמפתיה כלפי הנאום, מחזקים את תדמיתו ומסייעים לנגח את היריב. אמירות מטה-רטוריות מתודיות מחזקות את הקשב. שיתוף הקהל בשיקולים של שילוב נושאים בנאום או השמטתם עשוי לקדם ביקורת. מצד שני, בהשמעת אמירות מטה-רטוריות יש גם סיכונים: ביקורת על יריב עלולה לחזור כבומרנג לנואם; ביקורת על קהל עלולה לעורר כעס והתנגדות; שבחים עצמיים מתקבלים בדרך כלל במורת רוח. השמעת אמירות מטה-רטוריות מלמדת שנואמים האמינו שתועלתן עולה על הסיכונים.

תרומת האמירות המטה-רטוריות לפיתוח השיבה תיאורטית רטורית וללימודה

נאומים אינם מסגרת הולמת להצגה שיטתית של תיאוריה. עם זאת, אמירות מטה-רטוריות היו חלק מפיתוח השיבה רטורית בתחום הרטורי:
ראשית, התיאוריות החבויות עליהן הן מבוססות מלמדות על השקפות ודעות שמביעים הנאומים. האמירות מספקות גם מידע על השקפות מקובלות שהיו לקהל האתונאי בנושאים רטוריים שונים.
שנית, אמירות מטה-רטוריות מעמידות סוגיות וגורמים רטוריים כמושא התייחסות לעיון ולניתוח. זהו תנאי הכרחי לפיתוח השיבה תיאורטית.
שלישית, האמירות המטה-רטוריות השתמשו בשפה רטורית עשירה ותרמו לפיתוחה. פיתוח שפה גם הוא תנאי חשוב לקידום השיבה תיאורטית.